

ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ ТА ІМПОРТ ІНСТИТУТІВ

Онегіна Вікторія Михайлівна

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та маркетингу
Харківського національного технічного
університету сільського господарства імені Петра Василенка

Fulbright Scholar Program, 2004–2005,
University of Nebraska

Анотація. Процес економічних реформ досліджено через підходи нової інституціональної економічної теорії. Запровадження нових економічних механізмів під час реформ розглянуто як імпорт інститутів. Визначено умови ефективного імпорту інститутів.

Ключові слова: економічні реформи, інститут, імпорт інститутів, держава, економічна політика.

Abstract. The process of economic reform has been investigated via new institutional economic theory approach. Implementation of new economics constraints during reforms has been considered as import of institutes. The terms of efficient import of institute were defined.

Keywords: economic reform, institute, import of institute, government, economic policy.

Процес економічних реформ полягає у зміні правил та порядку використання економічних ресурсів, організації і регулювання економічної діяльності. Фактично процес реформ включає імпорт інститутів, який означає впровадження нових «правил, механізмів, що забезпечують їх виконання, та норм поведінки, які структурують взаємодії між людьми» [4, с. 73]. Зауважимо, інститути є неоднорідними, проте в їх складі мають бути виділені відносно незалежні у той же час взаємопов'язані елементи різного порядку й різних форм прояву, як-от: неформальні норми; формальні правила, якими люди мають керуватися в своїй суспільній діяльності; організаційні структури, які забезпечують дотримання норм і правил, їх підтримку, а також упорядковують взаємодії суб'єктів.

Проблемам імплементації нових інститутів були присвячені праці Д. Норта, О. Вільямсона, А. Шастітка, А. Олійника, О. Яременка та інших [4, 5, 13, 15, 17]. Зокрема А. Олійник виділяє три основних шляхи запозичення інститутів [5, с. 202]. По-перше, інститути можуть будуватися відповідно до ідеальної теоретичної моделі. По-друге, інститути можуть відтворювати зразки, що вже існували в іс-

торії, але якийсь період не використовувалися. По-третє, інститути можуть будуватися за зразками, які існували або існують в інших країнах. Природним є питання щодо ефективності інституціонального імпорту. Історія дає багато як позитивних прикладів результативності такого імпорту, так і негативних, що породжує проблему визначення чинників, які забезпечують успіх імпорту інститутів або його ефективність.

А. Олійник основним чинником, що впливає на позитивний результат імпорту інституту, виділяє ступінь і характер конгруентності пануючих у країні-імпортері неформальних норм і формальних правил, на основі яких функціонує інститут [5, с. 206], тобто відповідність між існуючими неформальними нормами та формальними правилами, що впроваджуються. Але в умовах ринкової трансформації інверсійного типу відбувається зміна і формальних, і багатьох неформальних норм. Іншими словами, складність економічних реформ в Україні полягає в комплексності реінституціоналізації.

Метою цієї праці є уточнення умов ефективності імпорту інститутів на основі досвіду економічних реформ в аграрному секторі України.

Аналіз проведення та результатів реформ показує, що важливою складовою успіху інституціонального імпорту є його комплексність, яка передбачає запровадження взаємоузгодженої сукупності інститутів усіх рівнів: неформальних норм, формальних правил та організаційних структур взаємодій. У процесі ринкової трансформації економіки та демократичних реформ створення правового забезпечення є первинним порівняно з формуванням інститутів інших рівнів. Відповідно до нових правових норм визначатимуться правила економічної поведінки суб'єктів; на основі нормативних актів засновуватиметься порядок створення й функціонування інституціональних структур. Тому умовою дієвості імпорту інститутів є послідовність і несуперечливість правової бази, узгодженість інститутів усіх рівнів між собою. Цю тезу підтверджує аналіз заходів держави останнім часом з упровадження в Україні інституту сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Кооперація є однією з форм ринкової інституціоналізації, як доводить досвід розвинутих країн і нашої країни кінця XIX – поч. XX ст. «Кооперування людство практикувало давно, розуміючи, що лише на засадах взаємодопомоги і виручки можна забезпечити своє існування. Значною мірою це стосується аграрної економіки як най-

більш ризикової галузі», – відзначає М. Й. Малік [3, с. 103]. У 2002 р. Генеральна асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію 56/114 «Кооперативи в процесі соціального розвитку», в якій рекомендувала урядам країн всіляко підтримувати становлення кооперації, яка є важливим чинником зростання економік, подолання бідності, забезпечення продуктивної зайнятості. У США 30 % виробленої фермерами продукції реалізується через кооперативи. У Фінляндії кооперативи виробляють 74 % м'ясної продукції та 96 % – молочної. У Франції 9 із 10 фермерів є членами кооперативів [7, с. 34]. Проте навіть за підтвердження важливості розвитку кооперації світовим досвідом, визнання в програмних документах міжнародних організацій, урядів багатьох країн, зокрема й нашої країни, розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації відбувається в Україні занадто повільно.

У 2013 р. в Україні налічувалося близько 4,5 млн господарств населення, частка їх у землекористуванні дорівнювала 45 %, у виробництві валової продукції сільського господарства – 48,2 %. Понад 70 % трудомісткої сільськогосподарської продукції, зокрема картоплі (98 %), інших овочів (88 %), фруктів (86 %), молока (81 %), м'яса (46 %), виробляється в Україні в господарствах населення та фермерських господарствах (яких налічувалося близько 41 тис.) [11]. Майже всі ці господарства не мають постійно діючих каналів реалізації продукції. Наслідком є реалізація продукції на стихійних ринках або через посередників за безцінь, псування значної її частини. За наявних обставин кооперація мала б стати важливим напрямом розбудови економіки аграрного сектору. Але, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, в 2013 р. у країні було зареєстровано 885 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. З них діючими були 626, у т. ч. в Миколаївській області – 13, Хмельницькій – 7, Закарпатській і Харківській – по 4, Тернопільській – лише 3. Отже, рівень розвитку кооперації в АПК залишається недостатнім і не забезпечує вирішення проблем розвитку села. Одна з причин цього – неузгодженість правових норм, які регулюють діяльність сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР почав діяти в редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI. У нову редакцію Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» було внесено зміни стосовно визначення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу,

видів обслуговуючих кооперативів, принципів їх діяльності. Можливість надання послуг обслуговуючими кооперативами стороннім особам була виключена в новій редакції Закону у зв'язку з підкресленням статусу кооперативів як неприбуткових організацій [9]. Але ці зміни в законодавстві щодо діяльності кооперативів не були доповнені змінами в Податковому кодексі [8], тому засновники кооперативів мають доводити в податкових органах неприбутковий характер їх діяльності. Нечіткість і подвійність норм законодавства обмежує розвиток кооперації в Україні.

Упровадження нового інституту має привести до скорочення витрат та/або зростання доходів економічних суб'єктів, тобто відповідати формальній раціональності. Без цієї умови не формується попит на інститут. Одночасно інститут має забезпечувати умови субстанціональної (ціннісної) раціональності. Але без певних обмежень поведінка суб'єктів, особливо за умов руйнування ціннісних орієнтирів, може набувати гіпертрофованих форм, вступати в конфлікт з раціональністю суспільства. Тому умовою ефективного імпорту інститутів є сприяння інституту формальній і субстанціональній раціональності при створенні системи обмежень щодо прояву опортуністичної поведінки тих, чия формальна раціональність суперечить субстанціональній.

Як відомо, метою діяльності підприємства в ринковій економіці є одержання прибутку. Та важливим фактором виробництва є праця, тому робоча сила при розподілі доходів від реалізації знову створеної вартості має одержати заробітну плату відповідно до її внеску у виробництво продукції. Але формальна раціональність підприємців за відсутності утверджених неформальних і формальних норм цивілізованого суспільства зумовлює їх опортуністичну поведінку, яка проявляється у привласненні ними частини створеної працівниками вартості. Стан і динаміка прибутків і оплати праці в сільськогосподарських підприємствах в Україні наразі підтверджує цю теоретичну гіпотезу. У таблиці 1 наводяться дані щодо зміни доходу (виручки) від реалізації продукції сільськогосподарських підприємств в Україні в 2008–2012 рр., прибутку й витрат на оплату праці. Збільшення виручки від реалізації продукції сільськогосподарських підприємств у 2,6 разу в 2012 р. порівняно з 2008 р. супроводжувалося збільшенням прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції у 3,7 разу, збільшенням витрат на оплату праці лише на 95,4 %.

Отже, зростання сільськогосподарського виробництва й підвищення цін на сільськогосподарську продукцію сприяло більшою

мірою зростанню прибутків підприємств, ніж підвищенню оплати праці. Ці тенденції не сприяли забезпеченню нормальних умов відтворення робочої сили сільськогосподарського виробництва й вели до зростання нерівності в доходах населення.

Таблиця 1. Основні економічні показники виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції сільськогосподарських підприємств в Україні

Показник	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. у % до 2008 р.
Чистий дохід (виручка від реалізації с.-г. продукції), млн грн.	46 166,5	58 805,9	73 133,8	93 680,2	118 892,3	257,5
Прибуток від реалізації с.-г. продукції, млн грн.	5462,1	7120,	12 750,5	19 926,0	20 199,3	369,8
Витрати на оплату праці, млн грн.	5942,4	5962,0	6806,8	9028,8	11 610,4	195,4
Середньооблікова чисельність працівників, зайнятих у с.-г. виробництві, осіб	590 424	535 147	518 178	509 520	485 435	82,2
Витрати на оплату праці одного працівника, зайнятого у с.-г. виробництві, грн.	10 064,6	11 140,9	13 136,0	17 720,3	23 917,5	237,6
Рентабельність, %	13,4	13,4	21,1	27,0	20,5	+7,1 в. п.

Джерело: складено за даними Держстату України [6].

Фактично тенденції у розподілі доходів сільськогосподарських підприємств у 2008–2012 рр. відповідали оцінкам фахівців впливу економічного зростання першого десятиліття 2000-х років на стан доходів населення. Ними було обґрунтовано, що «період економічного зростання, який тривав протягом більшої частини 2000-х років, мав обмежений позитивний вплив на низькодоходні групи населення України, оскільки бенефіціаріями були його найзаможніші верстви» [14, с. 83]. Світова економічна наука доводить прямий зв'язок між поглибленням нерівності у розподілі доходів та формуванням передумов економічних криз [12, 16].

Рівень оплати праці в сільському господарстві, незважаючи на сприятливі тенденції для виробників на ринках сільськогосподарської продукції, залишається найнижчим серед видів економічної діяльності та відносно його середнього рівня в економіці України

(2077 грн. у сільському господарстві проти 3026 грн. в економіці у середньому за місяць у 2012 р.). Це при тому, що рівень середньої заробітної плати в Україні є нижчим від її рівня в ЄС у 7,5 разу, Росії – в 2,5 разу, Казахстані – в 1,9 разу, Білорусі – в 1,6 разу [2]. Розрахунки Ю. Л. Звягільського показали, що для відтворення робочої сили заробіток працюючого в Україні мав дорівнювати в 2013 р. 11 419,5 грн./міс. [2]. Отже, фактичний рівень оплати праці в економіці України, й тим більше в сільському господарстві країни, не забезпечує нормальних умов відтворення робочої сили, не є стимулом для продуктивної і творчої праці.

Такі явища, як корупція, поглиблення ні економічно, ні тим більше соціально невинуватеної диференціації доходів в умовах слабкості саме державно-суспільних інститутів в українській економіці можна вважати підтвердженням гіпотези «функціональної помилки». Попередження переходу економічної системи до розвитку за хибною траєкторією, що відбувається в інтересах корпоративно-кланових груп, а не суспільства в цілому, може бути здійснене лише при посиленні регуляторної ролі держави й інститутів суспільного контролю. Ефективність інституціоналізації економічної системи безпосередньо залежатиме від стану політичного ринку, сили неформальних норм, існуючих формальних і неформальних обмежень щодо прояву опортуністичної поведінки суб'єктів господарювання.

В аналізі рівня імпортозалежності України за групами продовольства звертає увагу його високе значення за такою групою товарів, як олія (табл. 2). Цей факт пояснюється ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні (пальмова, кокосова тощо).

Таблиця 2. Імпортозалежність України за групами продовольства в 2012 р. (тис. т)

Група продовольства	Імпорт продуктів (у перерахунку на основний продукт)	Смність внутрішнього ринку	Імпортозалежність
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	139	4990	2,8
М'ясо і м'ясопродукти	423	2478	17,1
Молоко і молокопродукти	410	9797	4,2
Риба і рибопродукти	441	620	71,1
Яйця (млн шт.)	69	14 020	0,5
Овочі та баштанні	213	7452	2,9
Плоди, ягоди та виноград	1171	2432	48,1

Продовження табл. 2

Група продовольства	Імпорт продуктів (у перерахунку на основний продукт)	Ємність внутрішнього ринку	Імпорт- залежність
Картопля	23	6394	0,4
Цукор	10	1713	0,6
Олія всіх видів	231	591	39,1
із неї олія соняшникова	1	450	0,2

Джерело: [10].

Таке високе значення показника імпортозалежності дає підстави для припущення щодо зловживання вітчизняними підприємствами використанням олій рослинного походження замість тваринного при виробництві продовольчих товарів. Сучасні технології дають можливості виробникам пропонувати широку гамму штучних замінників натуральних харчових продуктів. У зв'язку з цим виникає загроза підміни якісних харчових продуктів штучними та іноді небезпечними для життя людини. Опортуністична поведінка товаровиробників через їх прагнення максимізації прибутку формує загрозу для продовольчої безпеки країни. Корупційні схеми зумовлюють низьку результативність звичайної перевірки якості продукції, що надходить на ринок, її сертифікації. Нейтралізації цієї загрози сприяло б введення постійних вибіркового незалежних експертиз якості продукції на ринку та передбачення застосування суворих фінансових санкцій державою до тих виробників, продукція яких не відповідає стандартам якості, що стало б певним обмеженням проявів опортуністичної поведінки виробників і сприяло б утвердженню субстанціональної раціональності.

Важливим завданням держави із забезпечення ефективності імпорту інститутів виступає інформаційне забезпечення щодо порядку дії інституту, активна просвітницька робота держави. У процесі імпорту інститутів саме держава стає ініціатором реформ. Тому послідовна транспарентна поведінка держави, підтверджена реальними заходами, також є умовою успіху реформ. Проте багато передбачених заходів держави у процесі реформ залишилися лише декларацією намірів на папері. Зокрема не була забезпечена фінансова підтримка кооперативів, передбачена Державною цільовою економічною програмою підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р. У 2010 р. із передбачених Державною програмою для фінансування заходів підтримки

кооперативів 632,7 млн грн. із Державного бюджету було виділено 7 млн грн., у 2012 р. – із передбачених 1300,9 млн грн. виділено лише 5 млн [2, 9].

Висновки. Аналіз проведення економічних реформ в Україні дав підстави визначити такі умови ефективності імпорту інститутів:

- забезпечення узгодженості правової бази та інститутів різних рівнів між собою;
- відповідність інституту, що імпортується в систему, формальній та субстанціональній раціональності, а також запровадження системи обмежень щодо утримання формальної раціональності у межах субстанціональної;
- застосування державою активних стратегій упровадження інституту, проведення масштабної освітньої роботи стосовно механізмів дії нового інституту, забезпечення позитивного досвіду його використання та формування на цій основі довіри до нового інституту;
- послідовна й прозора поведінка держави, її інституціональна адекватність, неприпустимість подвійних стандартів та будь-якої дискримінації з боку держави;
- забезпечення механізмів участі громадськості у проведенні реформ, підтримка зворотного зв'язку між державою та громадськістю.

Ці умови, запропонований перелік яких не є вичерпним, мають бути передбачені програмами проведення реформ для забезпечення їх успіху.

Література

1. Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р., затверджена постановою КМУ від 3 червня 2009 р. № 557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.gov.ua/laws/show/557-2009-п>.
2. Звягільський Ю. Л. Рівень заробітної плати – індикатор ефективності програми економічних реформ / Ю. Л. Звягільський // Економіка України. – 2013. – № 9. – С. 73–84.
3. Малік М. Й. Науково-методичне забезпечення розвитку кооперації в аграрній сфері економіки / М. Й. Малік, Ю. Я. Лузан // Економіка АПК. – 2010. – № 12. – С. 103–108.
4. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение / Д. Норт // THESIS. – 1993. – Весна. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 69–91.

5. Олейник А. Н. Институциональная экономика: учеб. пособие / А. Н. Олейник. – М.: ИНФРА-М – Вопросы экономики, 2000. – 415 с.
6. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах у 2008–2012 рр.: статистичні бюлетені / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України.
7. Перспективные модели кооперации в АПК // АПК: Экономика, управление. – 2011. – № 9. – С. 31–39.
8. Податковий кодекс України в редакції Закону України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.gov.ua/go/2755-17>.
9. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР у редакції Закону України від 20 листопада 2012 р. № 5495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/469/97-вр>.
10. Про стан продовольчої безпеки України у 2012 році: Звіт КМУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.me.gov.ua/file/link/218867/file/zvit.doc.
11. Статистичний щорічник «Сільське господарство України» за 2012 рік / За ред. Н. С. Власенко; Держ. служба статистики України. – К., 2013. – 402 с.
12. Унковська Т. Є. Чи можливе економічне диво в Україні / Т. Є. Унковська, Н. І. Демчук // Економіка України. – 2013. – № 12. – С. 4–21.
13. Шаститко А. Экономическая теория институтов. – М.: Эконом. факультет МГУ, ТЕИС, 1997. – 104 с.
14. Швабій К. І. Довгострокова тенденція розподілу доходів населення в Україні / К. І. Швабій // Фінанси України. – 2010. – № 1. – С. 77–87.
15. Яременко О. Л. Институційні засади перехідних процесів в економіці: автореф. дис. ... докт. екон. наук: спец. 08.00.01 «Економічна теорія» / О. Л. Яременко. – Харків, 1997. – 38 с.
16. Piketty T. The Evolution of Top Incomes: A Historical and International Perspectives [Електронний ресурс] / T. Piketty, E. Saez. – Режим доступу: <http://www.elsa.berkeley.edu/saez/piketty-saezAeAPP06.pdf>.
17. Williamson O. E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. E. Williamson // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. XXXVIII, Sept. – P. 595–613.